

I. ВЕГЕШ

ТЕОРІЯ МАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

“Масове суспільство” є прямою загрозою демократії, її виродженням та переходом на більш жорсткі засади, котрі унеможливають існування громадянського суспільства. Воно характеризується атомізованістю, наявністю домінування в ньому великої кількості “посередніх” людей, котрі не вдаються в глибокий аналіз суспільних процесів, відзначаються пасивністю і лише плывуть за течією. Таким людям легко можна нав’язати будь-які ідеї та погляди, примусити їх бути палкими прихильниками існуючого режиму та фанатично вірити у свого “вождя”, котрий є обличчям держави і всього народу. “Масова людина” відчуває свою єдність з “вождем”, його чиновниками та масою інших людей з “штучними” поглядами. В механізмі такої держави людина почувається річчю, яка в будь-який момент може бути замінена кимось іншим. Вона усвідомлює свою незначимість і прагне вижити за будь-яку ціну, часто роблячи наклепи на інших, і, вважаючи, що це збереже їй місце в “системі”. Вершини свого розвитку “масове суспільство” досягло в середині першої половини ХХ століття з приходом до влади в ряді країн тоталітарних режимів.

Актуальність дослідження. Таке явище як “масове суспільство” в наш час досліджується менше, ніж колись. Це не дивно: після падіння Радянського Союзу мова тепер йде тільки про поширення демократії, зміну авторитарних та тоталітарних режимів у відсталих країнах на демократичні, розширення свободи особистості та покращення умов праці і життя. Здається ніби “масове суспільство” давно минула історія, котра в майбутньому більше ніколи не повториться. Проте слід пам’ятати, що “маси” є і завжди будуть, і, що “масове суспільство” може постати в новій, досконалішій формі і наслідки цього можуть бути жахливими. Вже це одне повинно спонукати науковців досліджувати цю проблему. В ХХІ століття ми маємо усвідомлювати, що не можна нехтувати гірким історичним досвідом; треба знати яку небезпеку ховає в собі “масове суспільство”, щоб могли контролювати його на початковій стадії, бо далі вже може бути пізно.

Мета дослідження. Автор ставить своєю метою об’єктивно дослідити ступінь опрацьованості теорії “масового суспільства” у сучасній політичній науці. Визначена мета зумовила постановку та розв’язання таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати основні теоретико-методологічні підходи до трактування суті “масового суспільства”;
- визначити характерні риси “масового суспільства”;
- встановити причини виникнення “масового суспільства”;

- охарактеризувати “масове суспільство” як соціально-психологічну основу тоталітаризмів ХХ століття.

Об’єкт дослідження- “масове суспільство”. **Предмет дослідження-** стан розробки теорії “масового суспільства” в сучасній політичній науці.

Методологічну основу дослідження складають принципи історизму, які дають можливість об’єктивно підійти до вивчення суспільних процесів, подій, явищ і фактів. В роботі використано аналітичний, порівняльний і системний методи. Дане дослідження є багатоплановим, яке переплітається з цілим рядом конкретних дисциплін, зокрема, політологією, соціологією, психологією та філософією.

Літературна база дослідження. При підготовці дослідження нами було опрацьовано широке коло наукової літератури з даної тематики. Починаючи вивчати витоки теорії “масового суспільства”, ми звернулися до праць вчених ХІХ століття, зокрема, до А. Токвіля [42, 43], Ф. Ніцше [27, 28], Д. С. Міля [24]. Ці вчені поклали початок вивченню даної проблеми, хоча й не займалися нею поглиблено. Більш детальне вивчення “масового суспільства” робить Х. Ортега-і-Гасет, який видав працю “Бунт мас” [32], де спеціально розглядається ця тема. Книга стала дуже популярною одразу після виходу в світ і це зумовило інтерес до попередніх праць вченого, серед яких виділяється “Безхребетна Іспанія” [31], також присвячена “бунту мас”, проте тільки в Іспанії. Варто відзначити і працю О. Шпенглера “Присмерк Європи” [57, 58], в якій вчений розглядає “масу” як “радикальне ніщо”, котре губить культуру. Теорія “масового суспільства” знайшла відображення також в працях відомих психологів, таких як З. Фрейд [46], К.Г. Юнг [59, 60], Е. Фромм [47, 49, 51, 52, 53]. Фундаментальні праці Е. Фромма “Втеча від свободи” [48] та “Мати чи бути?” [50] присвячені психологічним проблемам суспільства, однією з яких є “масова людина”(у Е. Фромма- авторитарна особистість). Не можна обійти стороною і дослідження К. Ясперса “Витоки історії та її ціль” [63], де вчений, так само як і Х. Ортега-і-Гасет до нього, досліджує проблему виникнення “масового суспільства”. Важливе значення мали також праці К. Поппера [33, 34] та Г. Маркузе [23], в яких вчені суспільство мас відповідно називають “закритим суспільством” та “одномірним суспільством”. При дослідженні “масового суспільства” як соціально-психологічної основи тоталітаризму, ми звернулися до праці В. Райха “Психологія мас і фашизм” [35], а також до біографій стовпів тоталітаризму- А. Гітлера [22], Б. Муссоліні [13, 19], Й. Сталіна [7, 8]. Дослідили діяльність міністра пропаганди нацистської Німеччини Й. Геббельса [6], котрий вмів використовувати масову психологію, не обмежуючи себе жодними методами.

Роль мас в історичному процесі важко переоцінити. Вона проявляється тоді, коли руйнуються групові зв’язки, суспільство деформується, переживаючи період соціального потрясіння. Такі процеси відбуваються в часи революцій, переворотів, великих та світових війн. В найбільшій мірі це проявилось в першій половині ХХ століття, коли утвердились фашистські режими в Італії (1922) та Німеччині (1933), подібне явище можна було спостерігати і в СРСР часів сталінізму. Вивчаючи причини встановлення тоталітарних режимів, науковці різних спеціальностей (політологи, психологи, соціологи), дійшли висновку, що однією з причин появи диктатури є так звані “масові люди”, які в сукупності з такими ж як вони “масовими людьми” складають “масове суспільство”. Якщо громадянське суспільство характеризується захистом прав індивіда, то “масове суспільство” тяжіє до заперечення будь-якого прояву індивідуальності. У масовій психології домінує принцип схожості, прагнення “бути як усі”. Такі люди стають пасивними у політичному житті і вважають, що держава, уособленням котрої є вождь, вирішить всі їхні проблеми. Тим самим посилюється роль держави, вона втручається у всі сфери суспільного життя. Небезпека такого явища та можливість його повторення в наш час потребує докладного вивчення цієї проблеми.

Ключовим поняттям теорії “масового суспільства” є термін “маса”. Вперше він з’являється в контексті аристократичної критики соціальних змін ХVІІ-ХІХ століть. Англієць Е. Берк та француз Ж. де Местр першими назвали силу, що лякала тодішніх аристократів “натовпом” чи “масою”. Л.Г. Бональд виступав проти руйнування середньовічних соціальних груп і корпорацій, що перетворювало, на його погляд, суспільство в “масу ізольованих індивідів” [30, 14].

Першим визнаним теоретиком мас в кінці XIX століття був Г. Лебон. Головною моделлю для нього був натовп, котрий розглядався як психологічний феномен, що виникає при безпосередній взаємодії індивідів, незалежно від їх соціального статусу, національної приналежності, професії, навіть причини, що викликала утворення даного натовпу [30, 14]. Г. Лебон поділяв натовп на два типи:

- 1) гетерогенний (різномірний)- невиразний вуличний, зібрання людей у театрі, суді, парламенті;
- 2) гомогенний (однорідний)- представлений у вигляді сект, каст, класів.

На думку Г. Лебона, натовп- це ірраціональна руйнівна сила. Поведінка індивідів у натовпі має несвідомий емоційний характер, ним керує не розум, а закон “духовної єдності натовпу”, “колективна душа”, нетерпимість, догматизм, втрата особистої відповідальності за власні вчинки. Чим численніше зібрання, вважав дослідник, тим нижчий рівень його свідомості [55, 129].

Однак модель маси винятково як натовпу вже давно не визнається. В сучасній науці натовп розглядається лише як один з видів маси. Причому в цілому ряді концепцій підкреслюється, що ця модель знаходиться в певному протиріччі з новими емпірично фіксованими тенденціями-нарастанням атомізації, некомунікабельності, відчуження між людьми. З часом, базовим поняттям маси став не натовп, а скоріше публіка- метушливого учасника натовпу замінив глядач, котрий споглядає дійство, сидячи у комфортному кріслі. Г. Тард ще на початку XX століття вимагав від вчених відрізнити натовп від публіки. У натовпі, казав він, люди фізично скупчені та більш нетерпимі, а публіку складають розсіяні та пасивні люди. Пізніше Р. Парк спеціально дослідив розбіжності між масою як натовпом, умовою виникнення котрого є безпосередня взаємодія індивідів, та публікою, в котрій така взаємодія взагалі може бути відсутня. Г. Блумер вважав основними характеристиками маси як аудиторії анонімність та ізольованість її членів, слабкий взаємозв'язок між ними, випадковість їх соціального походження, відсутність організованості. Д. Рісмен висунув концепцію “натовпу самотніх”. Під цим терміном вчений розумів людські маси в системі сучасного йому західного суспільства: люди відчують себе відчуженим від нього, від інших людей, відносини між ними все частіше проявляються у вигляді недовіри та ворожості [30, 14-15].

Своє розуміння поняття “маса” іспанський філософ Х. Ортега-і-Гасет виклав у відомій праці “Бунт мас” (1929). Вчений стверджує: “Юрба- це поняття кількісне й зорове. Перекладімо його, не змінюючи істоти, на суспільствознавчу термінологію. Тоді ми одержимо поняття суспільної маси. Суспільство- це завжди динамічна одиність двох чинників: меншин і мас. Меншини- це спеціально кваліфіковані одиниці чи групи одиниць. Маса- це сукупність осіб без спеціальної кваліфікації. Отож під масами не слід розуміти головним чином “робітничі маси”. Маса- це “рядова людина”. Отак проста кількість- юрба- перетворюється в якісне визначення: це якісна однорідність, це суспільна безформність, це людина, що не відрізняється від інших, а являється повторенням загального типу”[32, 17].

Поділ суспільства на меншість та масу є поділом не на суспільні класи, каже Х. Ортега-і-Гасет. Маса- це посередня людина, це тип людини яку можна знайти у всіх класах і котрій характерно жити без зусиль, без намагань самовдосконалення. Мислитель відмічає: “Отак в інтелектуальнім житті, що самою своєю істотою вимагає і передбачає кваліфікацію, помічається поступовий тріумф псевдоінтелектуалів некваліфікованих, не здатних до кваліфікування і самою своєю психікою дискваліфікованих... Натомість нерідко зустрічаємо сьогодні серед робітників, що раніше могли правити за найкращий приклад так званої “маси”, шляхетно здисципліновані душі ” [32, 19]. Отже, як бачимо, Х. Ортега-і-Гасет ділить суспільство на “добірні меншини” та масу за ознакою життєвих устремлінь та кваліфікованості, а не за класовою приналежністю.

На питання як розпізнати “масову людину” Х. Ортега-і-Гасет відповідає: “В істоті масу можна дефініювати як психологічний факт, не чекаючи на те, щоб одиниці з'явилися в накопиченні. В присутності однієї особи ми можемо пізнати чи вона належить до маси, чи ні. Маса- це кожний, хто сам не дає собі обґрунтованої оцінки- доброї чи злої, а натомість почуває, що він “такий, як усі”, і проте тим не переймається і навіть задоволений почуватися тотожним з іншими. Уявімо собі скромну людину, що спробувала оцінити себе на певних підставах- питаючи

себе, чи має такий чи інший хист, чи відзначається в якомусь напрямку- і збагнула, що не має жодної видатної якості. Ця людина буде почуватись обмеженою і простою, необдарованою, але вона не почуватиметься масою” [32, 18].

В свою чергу, німецький філософ та культуролог К. Ясперс, наголошуючи на різноманітності трактувань поняття “маса”, відзначав: “Однак маса- поняття багатозначне. Про масу говорять, маючи на увазі або просто сукупність населення (в цій якості вона завжди є), або раптову реакцію і поведінку людей у гострій ситуації (в цій якості маса раптово виникає і так само раптово зникає), або неповноцінність натовпу, певної посередності, чиє існування своїм масованим тиском визначає все(і в такому випадку це- явище, що виникло в даній історичній ситуації і за певних умов, які не варто не брати до уваги)” [63, 142].

У своїй праці “Витоки історії та її ціль” (1948) К. Ясперс дійшов висновку, що масу потрібно відрізнити від народу. Народ структурований, усвідомлює себе в своїх життєвих прагненнях, в своєму мисленні і традиціях. Маса, навпаки, не структурована, не володіє самосвідомістю, однорідна, вона позбавлена будь-яких якостей, традицій, підґрунтя- вона порожня. Маса є об’єктом пропаганди, не відчуває відповідальності і живе на найнижчому рівні свідомості. Масу також потрібно відрізнити від публіки. Публіка становить першу стадію на шляху перетворення народу в масу. Як тільки народ перестає жити повним життям, черпаючи сили в своєму суспільстві, виникає множина, що складає публіку, неохопна, подібна до маси, але вона втілює в собі суспільну думку про духовні цінності в їх вільній конкуренції [63, 142-143].

Відомий австрійський психоаналітик і соціальний філософ З. Фрейд стверджував, що маси у своїй більшості недалекоглядні, їхня поведінка підпорядковується бажанням, а не розуму, вони не хочуть працювати, їм притаманне прагнення до всездозволеності та розпусти. Тому влада повинна бути зосереджена в руках вузького кола людей культури, котрим вдалося побороти власні бажання і котрі здатні не слідувати за масами. Ця еліта повинна бути незалежна від мас (організаційно і матеріально) і мати в своєму розпорядженні достатньо заходів, щоб примусити людей працювати та підтримувати порядок [15, 101].

Ще один відомий психоаналітик К.Г. Юнг, розглядаючи проблему співвідношення індивіда та маси, писав: “Маса подавлює проникливість та вдумливість, на які ще здатна окремо взята особистість, і неодмінно призводить до доктринерської і авторитарної тиранії, варто тільки конституційній державі проявити слабінку” [60, 68].

В другій половині ХХ століття в західній науці остаточно складається неоднозначність у розумінні поняття “маси”. В сучасній типології маси трактуються: 1) як натовп (традиції Г. Лебона); 2) як публіка (послідовники Г. Тарда); 3) як гетерогенна аудиторія, що протистоїть класам і відносно гомогенним групам (Е. Ледерер і Х. Арендт, наприклад, вважали маси продуктом дестрифікації суспільства, свого роду “антикласом”); 4) як “агрегат людей, в котрому не розрізняються групи чи індивідууми” (В. Корнхаузер); 5) як рівень некомпетентності, як зниження цивілізації (Х. Ортега-і-Гасет); 6) як продукт машинної техніки і технології (Л. Мамфорд); 7) як “надорганізоване” (К. Мангейм) бюрократизоване суспільство, в котрому панують тенденції до уніформізму і відчуження.

Таким чином, в західній науці поняття “маси” розсипалось в силу своєї неоднозначності, а також в силу того, що в раціональній індивідуалістичній культурі Заходу самі маси розсипались як певна скупчена реальність [30,15].

Стержневим елементом психології мас є масова свідомість. Разом з масовими настроями та різними ірраціональними формами стихійної поведінки масова свідомість і складає психологію мас. У книзі “Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник” дається таке визначення: “Масова свідомість- тип громадянської свідомості, що виділяється у складі свідомості разом із загальнолюдською й груповою свідомістю і пов’язана з діяльністю особливого роду соціальної спільності- мас. Масова свідомість є складним утворенням, що характеризує розірваність, суперечності, здатність до швидких та необґрунтованих самозмін стосовно одних подій і традиціоналізму- стосовно інших” [45, 348].

Д.В. Ольшанський у своїй праці “Психологія мас” дає наступне визначення: “Масова свідомість- один з видів суспільної свідомості, найбільш реальна форма його практичного існування і втілення. Це особливий, специфічний вид суспільної свідомості, притаманній значній неструктурованій кількості людей (“масі”)” [30, 20]. Найяскравішим проявом масової свідомості є масова поведінка, однак не будь-яка, а в основному стихійна- неорганізована. Основні характеристики масової свідомості досить добре описані в літературі. Масова свідомість- емоційна, мозаїчна, рухлива та мінлива. Як правило, вона неоднорідна, аморфна, лабільна і розмита. Її характерні збудливість та імпульсивність [30, 21-22].

Слід детально зупинитися на основних видах мас. У теоретичному контексті маси поділяють на: 1) великі і малі; 2) стійкі (постійно функціонують) та нестійкі (імпульсні); 3) згруповані і не згруповані, впорядковані чи невпорядковані у просторі; 4) контактні і неконтактні (дисперсні); 5) спонтанні, що стихійно виникають і такі, що спеціально організуються; 6) соціально однорідні та неоднорідні [30, 28].

Австрійський філософ та соціолог Е. Канетті поділяє масу на закрити та відкрити. Він пише: “Звичайна маса- це відкрита маса: її ріст необмежений. Вона не визнає домів, дверей, замків; вона підозрює тих, хто закривається. Відкритість тут можна розуміти в будь-якому можливому значенні, маса відкрита всюди і у всіх напрямках. Відкрита маса існує, поки росте. Переставши рости, вона починає розпадатися.” Передчуття розпаду живе в ній постійно. Вона намагається його уникнути завдяки швидкому росту, але, коли її ріст припиняється, вона розпадається. В свою чергу, “закрита маса відмовляється від росту і схиляється до структури. Перше чим вона кидається в очі, це межами. Вона міцно вмощується, обмежуючи себе, вона створює собі місце. Простір, котрий вона заповнює, призначений саме для неї”. Коли простір заповнений, закрита маса більше нікого не підпускає до себе [9, 432-433].

Поділ маси на перелічені види носить лише теоретичний характер. Що стосується емпіричних досліджень, то вони дозволили науковцям виділити три основні різновиди “маси”: 1) натовп, поняття кількісне і видиме; 2) так звана “зібрана публіка”- від глядачів у театрі до учасників політичних мітингів, котрих об’єднують спільні переживання та очікування; 3) “незібрана публіка”- це лише “поляризована маса”. Думки та інтереси таких людей орієнтовані ідентичними стимулами в одному напрямку [30, 29].

Розібравшись із основними складовими елементами маси, ми можемо дати визначення власне “масовому суспільству”. В “Енциклопедії політичної думки” за редакцією Д. Міллера дається таке визначення: “Наразі цей термін (“масове суспільство”- І.В.) здебільшого вживають для означення типу суспільства, яке є водночас великим за кількістю населення і доволі розпливчастим та аморфним за своєю соціальною структурою, економікою, державним устроєм. В ідеальному масовому суспільстві буває нестримний індивідуалізм у царині моралі, поведінка споживача просякнута гедонізмом, а родина, громада, церква, школа пронизані загальною розбещеністю... Через неорганізованість масового суспільства, його радше атомізовану, ніж органічну природу, його вважають не тільки сприятливим для зміцнення централізованої влади- частково через притаманний йому пошук політичної єдності,- але й ідеальним суспільством для досягнення цілей і задоволення бажань тоталітарних лідерів, які тому й заохочують його розвиток. Загалом масове суспільство розглядають як надзвичайно вірогідний результат поступу індустріалізації та демократії ” [25, 233].

Ідея масового суспільства бере свій початок у працях Е. Берка, Л. Бональда, А. Токвіля, Г. Гегеля. Занепокоєні наслідками французької революції та промислового перевороту, ці філософи стверджували, що в їхній час руйнуються усталені зв’язки королівства, касти, церкви, гільдії і міста та села [25, 233]. Так, наприклад, А. Токвіль пише: “...В демократичних суспільствах усі люди схожі одне на одного, і їхні вчинки також приблизно однакові. Це правда, що всі вони так чи інакше підвладні постійній і суворій грі випадку; проте, оскільки і їхні успіхи, і їхні падіння весь час повторюються, драма лишається та сама, і тільки актори змінюються. Зовнішній вигляд американського суспільства неспокійний, тому що люди та обставини тут невинно зазнають змін

та водночас він і монотонно-одноманітний, тому що всі вони змінюються на один кшталт” [43, 503].

Протягом ХХ століття збільшуються прояви страху стосовно настання “епохи мас”. А. Токвіль, С. К’єркегор і Ніцше розглядали таку епоху як майже прямий здобуток демократії з її звеличенням більшості та секуляризмом, з її роз’їданням сакральності, однакості поглядів, з її індивідуалізмом та розмежуванням спільноти [25, 233].

Безпосереднім попередником теорій “масового суспільства” вважається Ф. Ніцше, котрий стверджував, що головну роль в суспільстві відіграє маса, котра поклоняється всьому посередньому. Філософ критикує сучасне йому суспільство, називаючи його стадом, масою, натовпом, котрого дуже багато і він всюди “смердить”. Ф. Ніцше каже: “З іншого боку, стадна людина в Європі нині вдає, начебто вона єдино дозволена порода людини, прославляє як істинно людські чесноти так і властивості, котрі роблять її покірливою, стерпною, корисною стадові: дух солідарності, доброзичливість, уважність, сумлінність, стриманість, скромність, поблажливість, співчутливість” [27, 88]. У праці “По той бік добра і зла” Ф. Ніцше пророкує розпад європейської духовної культури, “повстання мас” та початок царства посередностей. Врятувати від результатів демократизації, приходу мас у політику можуть лише люди “іншої віри”- духовна еліта. Саме для цього мислитель і виробив концепцію “надлюдини”, щоб протиставити її пересічній людині, “масовій людині” [55, 69].

У ХХ столітті концепція “масового суспільства” отримує широке розповсюдження. У наукових колах йде мова про створення цілісної теорії “масового суспільства”. Першу спробу створити таку концепцію робить Х. Ортега-і-Гасет, котрий стверджує: “Існує факт, який на добро чи на зло- важить найбільше в сучасному громадському житті Європи. А саме- в суспільстві маси взяли повну владу. А що маси, з своєї природи, не повинні та й нездатні керувати власним буттям, а ще менше правити суспільством, то це значить, що Європа переживає тепер найтяжчу кризу, яка лише може охопити народи, держави чи культури” [32, 15]. Справа мас у всі часи завжди була одна- слідувати за елітою. Але в ХХ столітті маса, не дивлячись на свою неспроможність керувати, намагається витіснити еліту з її традиційних місць- політики та культури [30, 18].

Після праць Х. Ортеги-і-Гасета почалось детальне вивчення такого явища як “масове суспільство”. Був створений цілий ряд соціологічних, соціально-філософських і філософсько-історичних, а також культурологічних концепцій. Практично всі ці теорії вважали “масовою” таку соціальну структуру, в котрій людина нівелюється, стаючи безликим елементом соціальної машини, підігнаним під її потреби, відчуваючи себе жертвою соціального процесу [30, 17].

Вагомий внесок у розробку теорії “масового суспільства” зробив О. Шпенглер. У своїй основній праці “Присмерк Європи” автор трактує буржуазію не як клас, а як скупчення людей, що вже покинули сферу культури. Остання пов’язана із землею, а буржуазія народжується в містах. Місто знищує класові порядки і культуру тим, що там з’являється четвертий клас- маса, або плебе [26, 602]. “Маса- принципово відкидає культуру з її усталеними формами. Це щось абсолютно без форми, відчуває ненависть до будь-якої форми, до будь-яких ієрархічних розбіжностей, до будь-якої власності та упорядкованого знання. Це нові міські кочівники, для котрих раби і варвари античності, шудри в Індії і взагалі все, що представляє собою людина, в рівній мірі є чимось текучим, повністю відірваним від своїх витоків, відмовляються визнавати своє минуле і не мають майбутнього. Таким чином, четвертий клас є вираженням історії, що переходить у неісторичний стан. Маса- це кінець, радикальне ніщо” [57, 469].

К.Г. Юнг розглядає у своїх працях “суспільство масової культури”. Такий вид суспільства знищує особистість і тому воно є безсумнівним злом, з котрим необхідно боротись. Але вченому стає очевидним, що “лінія фронту” знаходиться не на рівні суспільства, держави, класів чи партій, а в самій людині. Конкретна особистість виступає в якості “початку і кінця” всіх суспільних відносин, джерелом соціальних бід і одночасно засобом їх вирішення. Всі політичні катаклізми-наслідок невирішених конфліктів душі кожної окремої людини. Тим самим К.Г. Юнг покладає велику відповідальність на людину за стан справ у суспільстві. Характерною рисою суспільства масової культури є всеохоплююча політизація суспільного життя. Розлиття особистості в групі,

втрата індивідуального обличчя породжує “масову людину” і “масову душу”. Основною потребою масової людини є участь в політиці, що вмотивоване несвідомим почуттям глибокої внутрішньої дисгармонії, прагненням зняти свій невроз зовнішньою активною поведінкою. Відповідно, чим сильніший невроз, тим більша політична активність. Масовий невроз призводить до масового психозу і масової психічної епідемії, тобто до створення політичного руху [15, 109].

Своєю працею “Відкрите суспільство та його вороги” К. Поппер доповнює теорію “масового суспільства”. В ній вчений поділяє суспільство на відкрите та закрите. Відкрите суспільство- демократичне, а в закритому держава бере на себе функції регулювання практично всього життя громадян. Таке суспільство “замінює особисту відповідальність на родові табу та тоталітарну безвідповідальність індивіда” [55, 158]. К. Поппер пише: “Найвищі форми закритого суспільства з цілковитим правом можна прирівняти до організму... Воно нагадує стадо чи плем’я тим, що членів цього напіворганічного об’єднання утримують разом напівбіологічні зв’язки- спорідненість, спільне життя, участь у спільних справах, спільні небезпеки, спільні радощі та спільні лиха” [33, 196]. У закритому суспільстві всі норми поведінки встановлені жорстко, суворо втілюються у життя. Внаслідок цього індивіду не дозволено мати свою думку про те, що є правильним. Тобто, таке суспільство можна вважати “масовим”.

Е. Фромм значну частину своїх праць присвятив соціальним патологіям. Одним з елементів механізму такої патології є конформізм. Згідно з позицією Е. Фромма сучасна західна людина, щоб якось втекти від почуття невпевненості, повинна відмовитись від свого Я і стати такою як її хочуть бачити інші. Це зумовлює підпорядкованість індивіда масовій культурі [15, 126].

Отже, у сучасній політичній науці “масове суспільство” розглядається як вкрай небезпечне явище. Ще в XIX ст. вчені боялися настання “епохи мас”, приходу до влади людей, які за своєю природою нездатні керувати, але прагнуть цього. Проте вже в XX ст. Х. Ортега-і-Гасет проголосив, що така епоха вже настала. Це зумовило поглиблене вивчення “масового суспільства”, і, як наслідок цілий ряд вчених висунули свої теорії щодо розгляду цієї проблеми. Не дивлячись на деякі відмінності, суть цих теорій має спільну основу. Вчені сходяться на тому, що “масове суспільство”- це суспільство, якому притаманна відсутність індивідуалізму та особистості, де “кожен як усі”. Воно характеризується нестабільністю, деструктурованістю та пасивністю по відношенню до влади.

З самого початку вивчення феномену “масового суспільства” вчені задавалися питанням як воно утворюється та які його характерні ознаки. Однозначної відповіді на це питання не було, оскільки за його вирішення взялися спеціалісти різних галузей науки. На перших порах в найбільшій мірі ним цікавилися філософи та психологи, але згодом кількість наук задіяних у дослідженні цієї проблеми значно збільшилась. Не дивлячись на розбіжності у виявленні витоків “масового суспільства”, науковці дотримуються практично тотожної думки щодо його характерних ознак. Це зумовлено зіткненням вчених віч-на-віч з реальними історичними подіями, які мали місце в той час, а тому різних поглядів тоді на це бути не могло.

Як вже зазначалося раніше, першим теоретиком “масового суспільства” вважається Х. Ортега-і-Гасет, котрий не тільки описав роль мас в житті Європи XX ст., але й визначив основні причини бунту мас. Філософ стверджує, що не випадково цей бунт відбувається саме в XX ст., так як цьому сприяв цілий ряд факторів. Х. Ортега-і-Гасет пише: “Від другої половини XIX століття пересічна людина вже не натрапляє на жодні соціальні перепони. Себто також у формах суспільного життя вона вже не зустрічає перешкод і обмежень від самого народження. Ніщо не примушує її обмежити своє життя... Немає ані “станів”, ані “каст”. Ніхто не має громадських привілеїв. Пересічна людина дізнається, що всі люди рівноправні” [32, 45].

Ще ніколи у всій своїй історії людина не опинялась в подібних обставинах, котрі створили ці умови. Х. Ортега-і-Гасет продовжує: “Ходить, дійсно, про корінну новизну в людській долі, яку закоренило XIX століття. Споруджено новий кін для людського буття, новий під оглядом фізичним і суспільним. Три засади уможливили цей новий світ: ліберальна демократія, експериментальна наука та індустріалізм. Останні дві можна звести до одного терміну: техніка. XIX століття не винайшло жодної з цих засад; вони походять із двох попередніх сторіч. Заслуга XIX століття не у

винаході, а в практичному здійсненні. Це всім відомо. Але не досить абстрактного пізнання, а треба здати собі справу з неминучих наслідків” [32, 45-46].

Таким наслідком стало те, що пересічна людина, або іншими словами, широка суспільна маса, опинилася в нових життєвих обставинах. Світ, що від народження оточує нову людину, не змушує її обмежитись в жоден спосіб, не протиставить їй вета чи якогось заперечення, а, навпаки, збуджує її апетити, що в засаді можуть рости без міри. Річ у тому, що світ XIX-XX ст. прищеплює своїм мешканцям тверде переконання, що завтра він буде ще багатшим, досконалішим і ширшим. Проста дюдина, зустрівшись з таким технічно і суспільно досконалим світом, вірить, що його витворила природа, і ніколи не подумає про геніальні зусилля видатних одиниць, яким він завдячує своє існування. Ще менше вона признає думку, що даліше існування цих досягнень залежить від певних нелегких людських чеснот, що їх найменше недотримання розвалило би всю величну споруду [32, 46-47].

Х. Ортега-і-Гасет зазначає в психологічній діаграмі сучасної йому маси дві основні риси: “вільний розрост її життєвих бажань і, тим самим, її особистості, і засадничу невдячність супроти всього, що уможливило вигоду її буття. І одна і друга риса творять відому психологію розпещеної дитини. І властиво не помилився б той, хто вжив би її як прозорник, крізь який би спостерігав душу сучасних мас. Успадкувавши багате й щедре минуле- щедре на натхнення та на зусилля,- нове простолюддя було розпещене від довколишнього світу” [32, 47].

Філософ приходить до висновку, що та сама досконалість, з якою XIX ст. оформило організаційно певні сфери життя, спричинила те, що маси, яким це пішло на користь, вважають її не за організацію, а за природу. Це пояснює і абсурдний психологічний стан маси: вона цікавиться виключно своїм добробутом і рівночасно відмежовується від причин цього добробуту. Х. Ортега-і-Гасет додає: “Оскільки вони (маси-І.В) не вбачають у вигодах цивілізації чудесних винаходів і конструкцій, що їх можна втримати лише великим зусиллям та обачністю, вони гадають, що можуть рішуче вимагати їх, наче природного права, і що на тому їх роль кінчається. У розрухах, викликаних голодом, народні маси звичайно шукають хліба, а їхній звичайний засіб- це руйнування пекарень” [32, 48].

Дещо подібної думки дотримується і К.Г. Юнг, не зважаючи на те, що цю проблему він розглядає з боку психології. У своїй праці “Боротьба з Тінню” він пише: “Як я вже говорив, натиск масових інстинктів був симптомом компенсаторської дії несвідомого. Такий рух став можливим, тому що в свідомості людей склалось відчуження від природних законів людського існування. Завдяки індустріалізації великі групи населення були відірвані від свого коріння і зібрані разом у великих центрах. Ця нова форма існування- зі своєю масовою психологією і соціальною залежністю від коливань ринку і оплати праці- породила індивіда, котрий був нестабільним і незахищеним” [59, 60]. Такий індивід знав, що його життя залежить від ради директорів, котрі керуються лише фінансовими мотивами. Він також знав, що незалежно від того як добре він працюватиме, він може стати жертвою економічних змін. І він ніде не знаходив підтримки. К.Г. Юнг стверджує, що система моральної і політичної освіти в Німеччині вже зробила все, щоб люди прониклись духом сліпого послуху, вірою в те, що будь-яке бажання може бути задоволеним тільки зверху. Тому не дивно, що саме Німеччина стала жертвою масової психології, хоча вона не єдина країна, котра носить цей ембріон. Вплив масової психології мав дуже велике поширення [59, 60-61].

Розглядаючи характерні ознаки “масового суспільства”, К.Г. Юнг відзначає, що особливу роль в суспільстві масової культури відіграє Тінь- невизнана негативна сторона раси, нації, соціальної групи. Для “масового суспільства” характерним є не визнавати зла в собі, виправдовуючи себе і покладати відповідальність за виявлення соціальної патології на інші держави і нації. В “масовому суспільстві” Тінь інстинктивно витісняється у підсвідоме, що робить його психічно хворим: таке суспільство постійно створює собі зовнішнього ворога, з маніакальною енергією прагне до конфліктів та руйнування. Свій невроз “масове суспільство” виганяє за допомогою війн та революцій [15, 111].

Найбільш яскраво, каже К.Г. Юнг, “масове суспільство” проявляє себе сучасній державі, котра стала самоцінною і перетворила особистість в свою функцію. Держава, подавляючи бажання людини, робить її психопатичною і штовхає до насильства. Вчений стверджує, що основна тенденція сучасності- стремління до тиранії, яку можна було спостерігати в комуністичній Росії і нацистській Німеччині. Не шкодує К.Г. Юнг і західну демократію, котра спирається на обезличених людей, котрі готові віддатися на милість будь-кого зі свого середовища. Але, все-таки, краще демократія, ніж тоталітаризм, бо вона є ефективним способом врівноваження агресивних інстинктів [15, 111-112].

До такого ж висновку приходять і Е. Фромм. Він каже, що сучасне суспільство як Заходу, так і Росії страждає від патології. Ця патологія стала універсальною, вона може набувати форм демократії і тоталітаризму. Поступова деградація суспільства може проявитись і в крайніх формах, які спостерігались в диктатурі Й. Сталіна та А. Гітлера. До механізмів утворення соціальної патології Е. Фромм відносив: 1) нарцисизм; 2) інцест; 3) садо-мазохізм; 4) деструктивність; 5) конформізм [15, 119].

Найхарактернішими рисами “масової людини”, або авторитарної особистості, як її називає Е. Фромм, є садо-мазохізм та конформізм. Люди з авторитарним характером виявляють боягузтво там, де слід було боротися не за минуле, а за майбутнє, не за існуюче, а за те, що народжувалося, не на підтримку могутнього, а на підтримку слабого. Побожування авторитету сприяло утворенню “любовно-мазохістського ставлення до будь-якої влади”. На думку Е. Фромма: “Якщо людина знаходить певну соціальну базу для задоволення своїх мазохістських потреб (наприклад, це може виявлятися в безумовному підпорядкуванні лідеру), то вона отримує якусь впевненість вже за рахунок усвідомлення того, що вона не самотня в своєму підпорядкуванні, таких, як вона, - мільйони, котрі поділяють її позицію і погляди на життя” [48, 190].

Авторитарна особистість любить умови, котрі можуть обмежити свободу людини, вона із задоволенням підкоряється долі і пливе за течією [48, 212]. Такий тип мислення має одну спільну рису, котра полягає в переконанні, що саме сили, існуючі поза людиною, поза її потребами та інтересами, визначають її подальше життя. І єдиний можливий шлях до щастя- підпорядкування цим силам. Проявом мужності для авторитарної особистості є те, щоб достойно терпіти всі незгоди, які посилає доля чи її фізичне втілення в обличчі якого-небудь вождя. Страждати мовчки- найвища заслуга особистості, а зовсім не спроба припинити ці страждання раз і назавжди чи хоча би зменшити їх. Героїзм авторитарної особистості полягає в тому, щоб підкоритися долі, а не намагатися змінити її [48, 214-215].

Значну увагу при вивченні авторитарної особистості Е. Фромм приділяє пасивності. Під нею він розуміє направленість людини силами, котрі вона не контролює, а тому не може діяти самостійно і лише реагує [52, 37]. Вчений зазначав з цього приводу: “Якщо ви уважно тепер подивитесь на активність людей, просто реагуючих, чи діючих по призначенню, людей пасивних в класичному розумінні слова, ви помітите, що їх реакції ніколи не змінюють свого напрямку. Їхні реакції завжди однакові. Однакові подразники завжди викликають однакові реакції... Тут не помітна індивідуальність, сили мислення не задіяні, все здається запрограмованим: однакові подразники, однакові наслідки” [52, 39]. Це характерні риси “масового суспільства”, але вони все ще не змальовують його повної картини. Тут необхідно відзначити, що досить часто неодмінними елементами “масових людей” є агресія та деструктивність, і все це на тлі конформізму. В науці існує таке визначення цього терміну: “Конформізм- це пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання існуючих порядків, норм і правил під тиском зовнішніх умов та обставин, всупереч власним переконанням” [45, 297].

У своїй праці “Анатомія людської деструктивності” Е. Фромм аналізує співвідношення агресії та конформізму. “До конформістської агресії,- пише автор,- відносяться різні агресивні дії, котрі обумовлені не руйнівними устремліннями нападаючого, а тим, що йому наказано діяти саме так, і він сам вважає своїм обов’язком підпорядковуватись наказові” [47, 256]. В основі такого типу агресивності лежить зовсім не пристрасть до руйнування, а небажання опинитися боягузом в очах свого оточення. Імпульс до непідпорядкування чи небажання пристосовуватись для багатьох

представляють внутрішню небезпеку, від котрої вони захищаються тим, що виконують вимоги агресивної дії [47, 256-257]. Це фактично і є свого роду ототожнення з іншими, злиття з масою і усвідомлення себе її частиною.

Значну увагу дослідженню проблеми “масового суспільства” приділяли представники такого філософського напрямку як екзистенціалізм. М. Хайдеггер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, А. Камю розглядали це явище з філософських позицій, але багато в чому їхні ідеї збігаються з ідеями психологів.

М. Хайдеггер стверджував, що діяльність людини конструює, впорядковує світ. Але в процесі цієї роботи людина стає рабом своїх творінь. Створені нею речі забирають владу над нею. Більше того, сама людина схильна розглядати себе як річ. В такому існуванні виникає так званий об’єктивний погляд на особистість, при котрому одна особистість вповні замінюється іншою; з’являється “посередність”, фікція “середньої”, простої людини. Людина ставить під питання “свою власну метафізичну сутність”. М. Хайдеггер наголошує на антагоністичності людей, ворожості суспільства до особистості. Суспільне буття є перешкодою для справжнього людського існування. “Всезагальна суєта” погіршує індивіда, подавляє його посередництвом примусу з боку “безличного”. В масі нема індивідів, вона не має думки чи волі. Вирішити протиріччя між людиною і суспільством можна тільки шляхом рішучого розриву між ними. Вчений стверджує, що в далекому минулому була “початкова єдність людини і світу”. Але з розвитком суспільства про буття забули. М. Хайдеггер вказує на п’ять компонентів Нового часу: наука, машинна техніка, мистецтво, культура і “безбожництво”. В новий час людина стала суб’єктом, що створює світ як об’єкт. Це веде до неістинного існування [12, 424-425].

Філософ наголошує на негативному аспекті співвідношення маси і влади. Він пише: “Сама боротьба за владу слугує владі, вона повторює її, а боротьба за владу інтродуктивно підкоряється владі, а Воля до Волі дефініює принципи боротьби, а влада, завдяки феноменам самої боротьби, заволодіває натовпом і самим індивідам вже важко відмовитись від боротьби за владу; боротьба за владу набуває вселенських масштабів, вона рідко диференціює Буття від Суцього, вона не в змозі визначати історичну квінтесенцію Буття”. І тут же М. Хайдеггер додає: “Для нас все одно, який людський натовп здатен історично втілити в життя безумовний нігілізм” [54, 76]. Це свідчить про схожість поглядів М. Хайдеггера і Х. Ортеги-і-Гасета про нездатність мас керувати.

К. Ясперс, даючи оцінку сучасності, говорив, що людина минулого знаходила втіху в релігії, недосконалість земного буття компенсувалась мріями про потойбічний світ. Але тепер, коли втрачена віра в Бога, коли людина прагне досягти повноти і досконалості в земному житті і зазнає невдачі, виникає масове відчуття невдоволення і розгубленості. Сучасне суспільство характеризується розвитком великого “виробничого” апарату, котрий перетворюється в силу, що здатна керувати людьми. Машини настільки входять в життя людини, що вона ніби зростається з ними, розглядає себе як “функцію машини”. Сама по собі техніка не є злом чи добром, вона нейтральна, але все залежить від того як вона використовується. Розвиток техніки веде до уніфікації земних благ, притупляє індивідуальні смаки, втілює масовий стандарт пониженої якості. Сьогоднішні люди живуть сірими буднями, заповненими виконанням різних завдань. Людина перестає розглядатись як особистість, має цінність тільки її “діловитість”- кількість та якість виконаної роботи. Люди втратили зв’язок з культурною традицією, вони не бачуть перспектив майбутнього, цілком поглинуті сьогоднішнім днем, заганні у кут технікою, адміністрацією, організацією, масовою культурою [12, 426].

На думку К. Ясперса, народ перетворися в масу, натовп і цей процес набуває дедалі ширших розмахів. Вчений відзначає: “Маси виникають там, де люди позбавлені свого справжнього світу, коренів та підґрунтя, де вони стали керованими та взаємозамінюваними. Все це відбулось тепер в результаті технічного розвитку і досягає все більшої інтенсивності в наступних своїх ознаках: вузький горизонт, життя з дня на день, без діючих спогадів, примусова безпідставна праця, розваги як заповнення дозвілля, життя як постійна нервова напруга, оманлива видимість любові, вірності, довіри; зрада, особливо в юності, а звідси... цинізм- адже той, хто зрадив, втрачає повагу до самого себе” [63, 143].

К. Ясперс стверджує, “що маси самі по собі не володіють якостями особистості; вони нічого не знають і нічого не хочуть, вони не мають змісту і є знаряддям того, хто лестить їхнім загальним бажанням і пристрастям. Люди в масі легко можуть втратити голову, піддатися п’янкій можливості стати просто іншими, піти за шуроловом, котрий кине їх у безодню пекла. Можуть скластися такі умови, в котрих нерозсудливі маси будуть взаємодіяти з тиранами, що ними маніпулюють” [63, 144]. Розуміючи всю небезпеку, котру несе в собі “масове суспільство”, К. Ясперс не виключає і оптимістичний варіант: “Однак можливо, що і в самих масах складуться передумови для розумної праці і боротьби справжнього духу, праці, яка знаходить своє вираження в поступових перетвореннях умов життя; ніхто не оглядає їх в цілому, однак розум панує в них настільки, що робить можливим встановлення в майбутньому впорядкованого існування, свободи праці і вільної творчості” [63, 144-145].

Погляди французького екзистенціаліста Ж.-П. Сартра в дечому збігаються з теорією Е. Фромма. У своїй праці “Буття і Ніщо” філософ пише: “В тому, що ми називаємо “психологією юрби”, ми виявимо колективні безумства (буланжизм тощо), що є особливою формою любові (кохання). Особа, що каже “ми” знову приймає серед юрби первісний проект кохання, але вже не своїм власним коштом: вона вимагає від третього врятувати весь колектив у самій його об’єктності, пожертвувавши на те свободу. Розчароване кохання провадить до мазохізму” [38, 583]. Отже, тут, як і в Е. Фромма, характерною рисою “масового суспільства” виступає любовне ставлення до влади, або до вождя. Народ сам кидається в рабство і стає інструментом в руках проводиря.

Фундаментальним дослідженням “масового суспільства” є праця Г. Маркузе “Одномірна людина” (1964). В ній вчений пише про те, що індустріальному суспільству вдається вирішити дві проблеми: розширити внутрішній ринок і тісніше прив’язати трудячих до існуючої системи виробництва і споживання, “інтегрувати їх економічно”. Сучасний робітник відрізняється від напівголодного робітника ХІХ століття. Він зацікавлений в нормальному функціонуванні господарської системи. Люди втратили здатність ставати в опозицію до існуючого суспільства. Людина втратила соціально-критичні орієнтири, стала людиною одного виміру, котрий задається їй “суспільством споживання”. Маси, на думку Г. Маркузе, - це сукупність “одномірних” людей. Ідеали автономії особистості, гуманізму, любові відійшли в минуле і використовуються тільки в якості пропаганди масової культури. Сучасне індустріальне суспільство з “одномірною людиною”, наділеною “одномірним мисленням”, є кінечним результатом розвитку науки Нового часу [12, 439-440].

Центральне місце в “одномірному” суспільстві належить засобам масової інформації та рекламі, котрі нав’язують свою точку зору всьому суспільству. “Захисна структура, - пише Г. Маркузе, - полегшує життя багатьом дюдям і розширює владу людини над природою. За таких умов наші засоби масової інформації не відчують особливих проблем в тому, щоб видавати приватні інтереси за інтереси всіх розумних людей. Таким чином, політичні потреби суспільства перетворюються в індивідуальні потреби і устремління, а задоволення останніх, в свою чергу, служить розвитку бізнесу і суспільному благополуччю” [23, 255].

Зростання ролі мас-медіа є характерною рисою постіндустріального (інформаційного) суспільства. З одного боку позитивним наслідком сучасних мас-медіа є свобода, творчість, доступність, приватність. Але з іншого- переплетення наукового, художнього, політичного, релігійного та інших дискурсів в сучасних популярних масових виданнях веде до синкретизму. Перш за все небезпечною є та обставина, що влада перетворюється в мас-медіа, стає невидимою і разом з цим всюдисущою. Вона володіє будь-якою інформацією і проникає в масову свідомість у вигляді як наукових, так і розважальних програм і при цьому виходить з-під суспільного контролю. Світ, котрий спіймає користувач мас-медіа, виявляється видуманим, ілюзорним світом. Не тільки шоу, але й політичні репортажі виявляються інсценівками. В наш час політика спирається не на ідеології та псевдоаргументацію, а на мас-медіа [14, 466-467].

Сьогодні мас-медіа є найкращим методом впливу на маси. Вміння подати інформацію таким чином, щоб отримати від цього максимальну вигоду стає вирішальним кроком до перемоги

під час виборчих кампаній. Але цей процес має і зворотню сторону, небезпека котрої полягає в насадженні приватних ідеалів всьому суспільству, що зводить всіх людей під одну планку. Людина поступово втрачає свою індивідуальність та інтереси, а натомість приймає інтереси реклами та телебачення за свої власні. Так постає “масове суспільство” в постіндустріальному світі і питання тут полягає лише в тому куди це все приведе і якими будуть наслідки.

Отже, провівши глибокі дослідження “масового суспільства”, вчені дійшли висновку, що воно утворюється внаслідок розвитку ліберальної демократії та техніки, відчуження від природніх законів людського існування, втрати віри в Бога. Це призвело до того, що людина почала залежати від результатів своєї праці, вона втратила своє коріння і почала розглядати себе як річ. Такій людині притаманний був конформізм, “одномірне мислення” та пасивна підпорядкованість індивіда власній долі у “суспільстві споживання”. Людина почала розглядати себе як функцію держави і це зумовило її любовно-мазохістське ставлення до влади. Саме таких людей і об’єднує “масове суспільство”, людей, якими політикам легко маніпулювати і використовувати у власних цілях.

Вчених завжди цікавило як вождям тоталітарних режимів вдавалося підтримувати свою популярність серед мас. Вміння привчити простих людей у захваті аплодувати перемогам лідера, а в разі його поразки вину покласти на будь-кого окрім нього, заслуговувало на детальне вивчення. Окрім старанної праці ідеологів та пропагандистів тоталітарного режиму, котрі втручались у всі сфери суспільного життя, причини також треба шукати у соціальному та психологічному стані тоталітарного суспільства. Прості гасла диктаторів підхоплювалися не тільки декласованими соціальними елементами (хоча для них вони в першу чергу проголошувались), але й провідними верствами населення, і це зробило тоталітарні рухи масовими.

У праці “Витоки тоталітаризму” Х. Арендт стверджує: “Тоталітарні рухи можливі всюди, де є маси, котрі по тій чи іншій причині прагнуть до політичної організації. Маси утримує разом не усвідомлення спільних інтересів, і в них нема чіткої класової структурованості, котра виражається в певних, обмежених і доступних цілях. Термін “маси” вживається тільки там, де ми маємо справу з людьми, котрих в силу або просто їх кількості, або байдужості, або співпадання обох факторів не можна об’єднати ні в яку організацію, засновану на спільному інтересі,- в політичні партії чи органи місцевого самоуправління, чи різні професійні організації і тред-юніони. Потенційно “маси” існують в кожній країні, формуючи більшість з тих великих кількостей нейтральних, політично байдужих людей, котрі ніколи не приєднуються ні до якої партії і навряд чи ходять голосувати” [2, 525].

Психологія європейських мас формується тоді, коли руйнується класове суспільство. Той факт, що з монотонною однобічністю однакова доля спіткала масу людей, не позбавив їх звички судити про себе в категоріях особистого неуспіху чи про світ з позицій образи на несправедливість своєї долі. Самозосередженість йшла в ногу з послабленням інстинкту самозбереження. Самозречення в тому значенні, що ніхто нічого не значить, мислення про себе як про змінну річ більше не були вираженням індивідуального ідеалізму, вони стали масовим явищем [2, 530].

Х. Арендт бачила істину в тому, що маси вирости із залишків надзвичайно атомізованого суспільства, конкурентна структура котрого утримувалась лише його включенням до класу. Головна риса масової людини, пише вчена, не жорстокість та відсталість, а його ізоляція та нестача нормальних соціальних взаємовідносин. При переході від класово розділеного суспільства до національної держави було природнім, що ці маси тяжіли до непереможного націоналізму, котрому вожді мас піддалися із демагогічних уявлень, всупереч інстинктам та волі [2, 532].

Вчена дійшла висновку: “Тоталітарні рухи- це масові організації атомізованих, ізольованих індивідів”. Їхньою домінуючою рисою є вимога тотальної, необмеженої, безумовної вірності від своїх членів. Таку вимогу вожді тоталітарних рухів вимагають ще до захоплення ними влади. Вона передуює тотальній організації країни під їх правлінням і впливає з їхньої ідеології, котра хоче, щоб ця організація охопила весь світ. Але тотальна вірність можлива тільки тоді, коли ідейна вірність порожня, позбавлена всякого конкретного змісту [2, 540].

В. Райх у своїй праці “Психологія мас і фашизм” наголошує на ролі ідентифікації масових індивідів з “фюрером”. “Чим безпомічнішим стає масовий індивід,- пише він,- тим чіткіше проявляється його ідентифікація з фюрером і тим глибше дитяча потреба в захисті ховається у відчутті його єдності з фюрером. Ця схильність до ідентифікації складає психологічну основу національного нарцисизму, тобто впевненості окремої людини в себе, котра асоціюється з “величчю нації”. Дрібнобуржуазний індивід відчуває себе у фюрері, в авторитарній державі. Завдяки такій ідентифікації він відчуває себе захисником “національного спадку” і “нації”. Таке відчуття не дозволяє йому зневажати “маси” і протиставляти себе їм в якості індивідуума” [35, 117].

Подібні ідеї розвивав і Е. Фромм, коли писав, що після приходу А. Гітлера до влади з’явився певний додатковий стимул, котрий ще більше посилив лояльність більшої частини Німеччини по відношенню до нацистського уряду. Для мільйонів людей уряд А. Гітлера ототожнювався з “Німеччиною”. Фюрер зосередив у своїх руках всю мислиму політичну владу, тому неприйняття режиму означало самовиключення із спілки “вірних” німців, котрим було практично все населення Німеччини. Той, хто йшов проти режиму ставав ворогом всієї держави. Громадянин нацистської Німеччини повинен був обирати між повною ізоляцією та однією великою сім’єю могутньої Німеччини [48, 259-260].

Головною ціллю нацистів була підготовка індивіда до служби на благо народу, а найвища честь- прислужитися для його збереження і зростання. Цінності індивіда походять від народу і мають сенс лиш тоді, коли підтримують і плекають його. Відтак за своїм достоїнством чи вартістю індивіди в жодному разі не є рівними, адже вони різною мірою втілюють реальність народу. У центрі знаходиться Вождь, оточений своїми найближчими послідовниками, а скраю- маса непомітних індивідів, яких він очолює. Ідеологи нацизму доводили, що великі маси- це лише частина природи. Їм потрібна перемога сильнішого і знищення або беззастережна капітуляція слабкішого [39, 790-791].

Що стосується самого А. Гітлера, то його негативне ставлення до народу проявилось у цих словах: “За своєю природою і світоглядом народ в переважаючій більшості настільки жіночий, що його думки і вчинки визначаються емоціями і почуттями в значно більшій мірі, ніж доказами здорового глузду. Душа народу у вищій мірі проста і цільна. Для неї не існує більшості відтінків. Вона не визнає ніякої половинчатості. Для неї існує тільки справжнє і несправжнє, любов і ненависть, правильне і неправильне, правда і брехня” [35, 104-105]. А. Гітлер був переконаний, що здатність до сприйняття у великих мас дуже обмежена, розуміння незначне, і пам’ять низька. Фюрер був знайомий з творами Г. Лебона, і так само як і вчений, він був впевнений в тому, що політична пропаганда повинна бути простою. “Будь-яка діюча пропаганда,- казав А. Гітлер,- повинна обмежуватись лише деякими моментами, щоб буквально кожен, чуючи ці слова, зміг уявити собі, що вимагається. Якщо пожертвувати цим принципом на користь багатосторонності, то ефективність розсіюється, так як натовп не в змозі ні переварити цей матеріал, ні запам’ятати його. Від цього результат слабне і зникає” [22, 382].

Заява А. Гітлера про те, що пропаганда є засобом і повинна оцінюватися “з точки зору цілеспямованості”, є доказом того, що він сподівався з її допомогою ставити факти з ніг на голову. Очевидно, що при такій постановці завдання пропаганда повинна бути розрахована не на наукову освіту окремої людини, а на те, щоб “вказати масам на певні факти, події, взаємозв’язки і т.д., про значення котрих вони дізнаються вперше. В політичній пропаганді фюрера не було місця ні для гуманізму, ні для естетики, не могло стояти завдання “об’єктивного дослідження істини”. Вона повинна “з доктринерською правотою” стверджувати винятково те, на що була націлена [22, 381].

Міністерство пропаганди в нацистській Німеччині очолив Й. Геббельс. Він вважав, що ідея- це щось жорстке, незмінне, але метод за допомогою якого ця ідея “продається” повинен бути простим для публіки. Щоб зробити пропаганду більш доступною для слухачів і менш доступною для критиків, Й. Геббельс взяв за правило нападати не на реально існуючі доктрини противників, а на символи ворожої політики, і протиставляти ворогам не конкретні особистості, а символічні

образи своїх героїв [6, 63]. Це був цинічний і прагматичний підхід, заснований на врахуванні психології мас та тактиці Н. Макіавеллі.

Створена націонал-соціалістами система пропаганди складалась із двох головних аспектів. Перший полягав у її тотальному характері, оскільки вона охоплювала не тільки сферу політики, але й все національне культурне життя. При цьому вона втручалась у всі куточки суспільства, досягаючи розмаху і розгалуженості небачених розмірів. Ідеологічна обробка та “промивання мізків” відбувалось не тільки за допомогою партійних з’їздів та демонстрацій, але також шляхом контролю над пресою і радіо, над мистецтвом і літературою, над театром і кінематографом. Другий важливий аспект системи пропаганди полягав у повній концентрації управління нею в руках однієї людини, котра працювала в трьох напрямках одночасно. По-перше, Й. Геббельс залишався головою центрального бюро пропаганди нацистської партії. По-друге, він очолив Міністерство пропаганди. І по-третє, він отримав посаду президента державного управління культури [6, 93-94].

Пропаганда мала за мету направляти думки людей в потрібний бік і керувати ними, граючи на їхніх почуттях і використовуючи їхню реакцію на події. Існування незалежної суспільної думки не дозволялось, але завжди мав бути відповідний “суспільний настрій”. Правителі тоталітарної держави, прагнучи забезпечити ефективність своїх дій, повинні були враховувати погляди і реакцію мас. Постійно “тримати руку на пульсі суспільства” стало аксіомою. На думку Й. Геббельса “пропагандист повинен вміти привити людям такі погляди, щоб їхнє розуміння подій примушувало їх добровільно підкорятися вищим керівникам держави, і охоче вирішувати завдання котрі ті поставлять”. Але потрібно було не тільки постійно слідкувати за публікою; треба було також штовхати і вести її за собою в тому напрямку, котрий ухвалила влада. “Дурні думки” стирались; пропагувались “правильні” ідеї [6, 94-95].

Характерною рисою будь-якого тоталітарного режиму завжди було створення культу вождя. Саме на створення культу особи А. Гітлера і зосередило значну увагу Міністерство пропаганди Й. Геббельса. В свідомості мас закріплювався образ фюрера як великої людини, сильної особистості з неабиякими талантами. Повсюдно звучала інформація про простоту А. Гітлера, про його вірність вищим ідеалам, його скромність, старанність та працелюбство. У маси складалось таке враження наче нею керує геній.

Штучно створюваний образ фюрера був закріплений, звичайно, не тільки в статтях та радіопередачах. Добре сплановані і підготовлені масові видовища були важливою рисою нацистського режиму. Їхнє значення посилювала присутність фюрера. “Все було розраховано: прибуття колон від СА і СС, від “гітлерюгенда” і “трудових організацій”, масове скандування і крики “Хайль!”, так, що ефект був приголомшливий”. Коли з’являвся фюрер можна було спостерігати за цікавим видовищем- приклад всезагального єднання і всезагального оп’яніння дурманом поклоніння фюреру, до котрого були залучені і учасники і глядачі. Все тут мало гігантські масштаби. Це були гігантські міроприємства, що нагадували або релігійний карнавал, або політичну демонстрацію загрозливих розмірів, де кожний рух був розрахований і мав своє значення [6, 233-234]. На таких маніфестаціях звичайна людина усвідомлювала свою нікчемність, але з іншого боку вона раділа, що є частиною такого складного механізму. Людина розуміла, що керує цим механізмом вождь, а, отже, його могутність- це могутність надлюдини, напівбога. Таке уявлення панувало в більшості населення Німеччини, а тому звідси можна зробити висновок, що ця країна у 1930-их рр. була класичним взірцем “масового суспільства”.

Серед інших тоталітарних лідерів першої половини ХХ ст. виділяється фігура Б. Муссоліні. Культ його особистості складався не одразу, досить швидко, але поступово. Фрази дуче “Муссоліні завжди правий” чи “Обов’язок італійця- вірити, боротися чи слухатись” повторювались при найменшій нагоді. Всім було зрозуміло, що означало “вірити, слухатись”... Але- боротися? Як і проти кого- підскаже дуче. Він завжди правий і ніколи не помиляється, на нього можна поклатися і він не підведе. Його думки- це думки всіх італійців, його погляди- це погляди італійців, воля-також. “Дучизм” ставав практично релігією, але його треба було заручити з католицизмом, визначити відносини між фашистською державою і Святим престолом. Муссоліні домігся підтримки Ватикану і після цього його популярність ще більше зросла [13, 167].

Б. Муссоліні казав: “Люди змучились від свободи. Тепер свобода вже перестала бути тою строгою дівою, заради якої боролись і гинули покоління другої половини минулого століття. Є слова які мають більше значення: порядок, ієрархія, дисципліна”. Держава розглядалась не як “проста сума індивідуумів, котрі живуть у певний час на певній території”, а як організм, що утримує в собі безкінечні ряди минулих, живучих сьогодні і майбутніх поколінь, для котрих окремі обличчя є лишень минулими моментами. В такій державі “обличчя і групи повинні підчиняти свої інтереси вищим інтересам національного організму” [13, 78].

І А. Гітлер, і Б. Муссоліні прекрасно вміли користуватися масовою свідомістю, але в цьому плані вони все-таки поступалися Й. Сталіну, вождю Радянського Союзу. Сталінізм з самого початку приступив до деформації суспільної свідомості, котра з того часу живиться тільки культовими міфами. Пропаганда все більший акцент робить на віру: все, що сказав, виразив, сформулював Й. Сталін є правдивим і не потребує доказів. Іншими словами, Сталін- напівбог. Врешті-решт ці міфи, ставши основою всього суспільного життя, будуть зведені до двох простих постулатів: 1) вождь партії і народу- у вищій мірі мудра людина. Сила його інтелекту здатна дати відповідь на всі питання минулого, розібратися в теперішньому, заглянути в майбутнє. “Сталін- це Ленін сьогодні”; 2) вождь партії і народу- уособлення абсолютного добра, піклування про кожную людину. Він відкидає зло, віроломство, жорстокість. “Це усміхнений дядько з вусами, котрий тримає на руках маленьку дівчинку з червоним прапорцем” [7, 339-340]. Система міфів, на яких базувався культ Й. Сталіна, закріплювалася ритуалами- обов’язкова вказівка на ефективність роботи “кращого лєнінця”, прийняття зустрічних планів, відправка листів подяки, розповсюдження зовнішньої символіки. Але, чим більше вихваляли Й. Сталіна, тим більше принижувався народ.

Й. Сталін, створюючи власний культ, розумів, що потрібен час. Країна, де віками народом правив самодержець, не може легко скинути психологічні напластування одними заклинаннями. Тому для підтримки і росту своєї популярності Й. Сталін робив особливий акцент на формування “віри у вождя”, “віри в його турботу про людей”, “віри в його справедливість”. Всі ті помилки та злочини, котрі робив вождь завжди пояснювалися “шкідливістю”, “головоп’ятством”, “тупістю” чиновників, місцевих керівників, котрі чи не зрозуміли, чи не шукали його вказівок. Суть витонченої ідеологічної кампанії Й. Сталіна полягала в наступному: всі перемоги, успіхи народу досягнуті завдяки вождєві; всі поразки, зловживання стали можливими в результаті невиконання його волі [7, 463].

Основа на міфі свідомість втрачає дещо дуже важливе- здатність до постійної соціальної творчості. Саме тут корениться один з витоків (разом з причинами економічного і політичного порядку) формування такого соціального типу особистості, котрому разом з позитивними рисами притаманні байдужість та пасивність, настійлива віра у вказівки, можливість та необхідність вирішення всіх проблем “зверху” та безініціативність. Така свідомість, сформована за сталінськими рецептами, бачила різнокольоровий світ чорно-білим. Для такої свідомості категорія особистої свободи має другорядне значення. Людина з такою свідомістю чекає, щоб її “вели”, “направляли”, “надихали”. Все це стало результатом одноособової влади, тих сталінських “таємниць”, за допомогою котрих “вождь здійснював своє правління” [8, 436].

Люди в Радянському Союзі були навчені вірити в абсолютні цінності диктатури пролетаріату, вірити в свого вождя, вірити в справедливість його політики. Вони не розуміли міфів, але вірили в них, робили їх частиною свого світогляду. Люди страждали, але вважали, що їхнє суспільство найдосконаліше, а соціалізм- найкраща ідеологія. Це свідчить про втрату здорової оцінки ситуації в одних, про страх перед репресіями в інших, що врешті-решт призвело їх до пасивності, злиття у “маси” і “поклоніння” перед вождем. Отже, тоталітаризм в ХХ ст. заради забезпечення свого існування використовував “масову свідомість”. Для цього створювались спеціальні міністерства пропаганди, котрі насаджували суспільству “правильну” ідеологію, “потрібні” цінності та створювали культ особи свого “вождя”. Люди приймали ідеологічні настанови, сліпо виконували вказівки диктатора та почували безпідставну гордість бути частиною такого режиму і виконувати в ньому свою роль. Все це відбувалось з врахуванням жорстоких репресій та переслідуванням інакодумців. Одна держава, один вождь, один народ з однаковими

поглядами (масова свідомість), переслідування власної думки особистості- це основа підтримання життєдіяльності тоталітарних режимів.

1. Дослідивши чималий обсяг наукової літератури, ми дійшли висновку, що “масове суспільство” розглядалось як негативне явище ще в ХІХ ст. Цьому посприяли праці А. Токвіля та Ф. Ніцше, котрі різко засуджували “маси”, і характеризували підвищення їхньої ролі в суспільстві як поступку демократії. Після публікації “Бунту мас” Х. Ортеги-і-Гасета, трактування “масового суспільства” набуло майже кінечної форми. Але в середині ХХ ст. багато вчених по різному почали ставитись до визначення цього терміну, а в 1970-их рр. остаточно утвердився плуралізм у розумінні “масового суспільства”. Вчені вважали його натовпом (Г. Лебон), публікою (Г. Тард), гетерогенною аудиторією, що протистоїть класам (Х. Арендт), продуктом машинної техніки і технології (Л. Мамфорд) і т.д. Не дивлячись на такі розбіжності, вчені погоджуються загалом у тому, що “масове суспільство”- це нестабільне, розпливчате та аморфне за своєю соціальною структурою суспільство, в якому панують “посередні люди”, котрі заперечують існування індивідуальної особистості, натомість хочать виглядати “як всі”. Таке суспільство вважається ідеальним для досягнення цілей тоталітарного лідера, котрий різними методами сприяє його дальшій деградації.

2. Щодо витоків “масового суспільства”, то тут вчені висувають різноманітні теорії, котрі по-своєму розглядають цю проблему. Х. Ортега-і-Гасет переконаний, що появу “масового суспільства” зумовили розвиток техніки та ліберальна демократія. Розпещені щедрим довколишнім світом, люди водночас проявляють невдячність до цього світу, суспільні блага вони розглядають як творіння природи і впевнені, що мають право розпоряджатись ними і прагнути їх у ще більшій кількості. Така психологія призводить до появи “масової людини”.

На думку М. Хайдеггера, “маси” виникають у Новий час через те, що люди втрачають “істинне буття” і розглядають себе як річ. Цьому сприяли розвиток науки, машинної техніки, мистецтва і культури, котрі призвели до того, що людина стала суб’єктом, котра створює світ як об’єкт. К. Ясперс дотримується думки, що “маси” утворюються там, де люди втратили корені та підґрунтя. Це зумовлено втратою віри в Бога, намаганнях досягти досконалості в земному житті, котрі призвели людину до поразки та розглядання себе “функцією машини”. К. Г. Юнг розглядає появу “масового суспільства” як дію несвідомого та відчуження від природних законів людського існування. Г. Маркузе стверджує, що люди втратили здатність протестувати, загубили соціально-критичні орієнтири і сприймають тільки один вимір- “суспільство споживання”. На початку ХХІ ст. деякі вчені висувають думку, що однією з причин появи “масового суспільства” в наш час є зростаюча роль мас-медіа, котра насаджує однакові інтереси всьому суспільству.

3. Характерними рисами “масової людини” на думку Е. Фромма є конформізм та “любовно-мазохістське” ставлення до влади. Така людина прагне, щоб її свободу обмежили, бо вона боїться бути господаркою власного життя і хоче, щоб нею керували. К.Г. Юнг стверджує, що “масове суспільство” характеризується всеохоплюючою політизацією, котра вмотивована несвідомим почуттям глибокої дисгармонії. Це веде до втрати індивідуального обличчя, ототожнення себе з групою, “масою” безвідповідальних людей. К. Поппер відзначав, що в такому суспільстві заборонено мати власну думку, будь-яке відокремлення розцінюється як зрада. Погляди, ідеали та діяння одних повинні співпадати з діяннями інших; радіщі, небезпеки та справи для всіх спільні у “масовому суспільстві”. За словами К. Ясперса “масові люди” нічим не цікавляться і нічого не хочать, вони не мають змісту і слухають тільки того, хто задовольняє їхні потреби. Для них не існує майбутніх перспектив, відсутній зв’язок з історичним минулим; вони повністю поглинуті сьогоденним днем.

4. Тоталітарні режими ХХ ст. навчили людей забути про власні інтереси, мислити “колективно” і тільки на благо своєї держави. Добре поставлена система пропаганди в тоталітарних державах втілювала ці ідеї в життя, користуючись масовою психологією людей. Пропаганда мала тотальний характер і пронизувала всі сфери суспільного життя; вона спрямовувала думки людей в “потрібний” владним структурам бік, грала на їхніх почуттях та підтримувала необхідний “суспільний настрій”.

Характерною рисою будь-якого тоталітарного режиму було також створення культу особи вождя держави. У нацистській Німеччині людям нав'язувалась думка про єдність А. Гітлера з усім німецьким народом, а сам фіюер зображувався всюди як надзвичайно обдарована та геніальна людина, єдина свого роду, котра недаремно керує такою могутньою країною як Німеччина. Для фашистської Італії характерним було поступове возвеличення Б. Муссоліні, в правоті котрого ніхто не сумнівався. В Радянському Союзі Й. Сталін всюди зображувався як добра, щира та простодушна людина, котра веде за собою могутню державу і вказує на подальший шлях її розвитку. Всі тоталітарні режими, впливаючи на масову свідомість, формували в суспільстві образ мудрого “вождя”, без котрого це суспільство вже давно б загинуло. Тому, не дивлячись на помилки своїх лідерів, люди вірили в їхні надприродні розумові здібності, і, навіть після падіння тоталітарних вождів певна маса народу продовжувала шанувати їхній культ.

1. Андрущенко В., Губернський Л., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз.- К.: Знання України, 2002.- 578 с.
2. Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. 2. Зарубежная политическая мысль. XX в. / Нац. обществ.-науч. фонд Акад. полит. науки.- М.: Мысль, 1997.- 830 с.
3. Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. 1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция / Нац. обществ.-науч. фонд Акад. полит. науки.- М.: Мысль, 1997.- 832 с.
4. Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. 4. Политическая мысль в России: Вторая половина XIX-XX в. / Нац. обществ.-науч. фонд Акад. полит. науки.- М.: Мысль, 1997.- 829 с.
5. Безродний Є.Ф., Ковальчук Г.К., Масний О.С. Світова класична думка про державу і право.- К.: Юрінком Інтер, 1999.- 400 с.
6. Брамштедте Е., Френкель Г., Манвелл Р. Йозеф Геббельс- Мефистофель улыбается из прошлого.- Ростов н/Д.: “Феникс”, 2000.- 448 с.
7. Волкогонов Д.А. Сталин: Политический портрет: В 2 кн. Кн. 1.- М.: ООО “Фирма “Издательство АСТ””: “Издательство “Новости”, 1999.- 624 с.
8. Волкогонов Д.А. Сталин: Политический портрет: В 2 кн. Кн. 2.- М.: ООО “Фирма “Издательство АСТ””: “Издательство “Новости”, 1999.- 704 с.
9. Всемирная философия. XX век / Авт.-сост. А.П. Андриевский.- Мн.: Харвест, 2004.- 832 с.
10. Гаєк Ф.А. Конституція свободи.- Львів.:Літопис, 2002.- 556 с.
11. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы.- М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2002.- 288 с.
12. Ильин В.В. История философии: Учебник для вузов.- СПб.: Питер, 2003.- 732 с.
13. Ильинский М.М. Жизнь и смерть Бенито Муссолини.- М.: Вече, 2000.- 464 с.
14. Информационное общество: Сборник.- М.: ООО “Издательство АСТ”, 2004.- 507 с.
15. История политических учений. Выпуск 3 / Под ред. проф. А.В. Мартышина.- М.: Юристъ, 2000.- 560 с.
16. Камю А. Миф о Сизифе. Бунтарь.- Мн.: ООО “Попурри”, 1998.- 544 с.
17. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера.- К.: Тандем, 2002.- 584 с.
18. Кола Д. Политическая социология.- М.: Издательство “Весь Мир”, “ИНФРА-М”, 2001.- 406 с.
19. Колье Р. Дуче! Взлет и падение Бенито Муссолини. Биография.- М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001.- 493 с.

20. Кормилицын С.В. Адольф Гитлер. Взгляд из зеркала. Тайны великих.- СПб.: Издательский Дом “Нева”, 2004.- 320 с.
21. Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий.- К.: Смолоскип, 2002.- 1126 с.
22. Мазер В. Адольф Гитлер.- Мн.: ООО “Попурри”, 2002.- 496 с.
23. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества.- М.: ООО “Издательство “АСТ”, 2003.- 526 с.
24. Міл Д.С. Про свободу: Есе.- К.: “Основи”, 2001.- 463 с.
25. Міллер Д. // Енциклопедія політичної думки.- К.: Дух і літера, 2000.- 427 с.
26. Мусский И.А. 100 великих мыслителей.- М.: Вече, 2004.- 688 с.
27. Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі.- Львів.: Літопис, 2002.- 320 с.
28. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади.- К.: Основи, 2003.- 437 с.
29. Ольшанский Д.В. Политическая психология.- СПб.: Питер, 2002.- 576 с.
30. Ольшанский Д.В. Психология масс.- СПб.: Питер, 2002.- 386 с.
31. Ортега-і-Гасет Х. Безхребетна Іспанія // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори.- К.: Основи, 1994.-С. 140-195.
32. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори.- К.: Основи, 1994.-С.15-139.
33. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: В 2 т.- К.: Основи, 1994.- Т.1.- 444 с.
34. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: В 2 т.- К.: Основи, 1994.- Т.2.- 494 с.
35. Райх В. Психология масс фашизм.-М.: ООО “Издательство АСТ”, 2004.- 539 с.
36. Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії.- К.: Критика, 2004.- 590 с.
37. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд.- СПб.: Питер, 2002.- 688 с.
38. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології.- К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2001.- 854 с.
39. Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки: Пер. з англ.- К.: Основи. 1997.- 838 с.
40. Тойнбі А. Дослідження історії. Т. 1.- К.: Основи, 1995.- 614 с.
41. Тойнбі А. Дослідження історії. Т. 2.- К.: Основи, 1995.- 406 с.
42. Токвіль А. Давній порядок і революція.- К.: Юніверс, 2000.- 224 с.
43. Токвіль А. Про демократію в Америці.- К.: “Всесвіт”, 1999.- 590 с.
44. Тоффлер Э. Третья волна.- М.: ООО “Фирма “Издательство АСТ”, 1999.- 784 с.
45. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник.- К.:Знання України,2002.- 670 с.
46. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному. Страх. Тотем и табу: Сборник.- Мн.: ООО “Попурри”, 1999.- 496 с.
47. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности/ Пер. с англ.. Э.М. Телятникова, Т.В. Панфилова.- Мн.: ООО “Попурри”, 1999.- 624 с.
48. Фромм Э. Бегство от свободы // Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя / Пер. с англ. Д.Н. Дудинский.- Мн.: ООО “Попурри”, 1998.- С. 3-366.
49. Фромм Э. Величие и ограниченность теории Фрейда // Фромм Э. Величие и ограниченность теории Фрейда.- М.: ООО “Фирма “Издательство АСТ”, 2000.- С. 17-184.
50. Фромм Э. Иметь или быть? // Фромм Э. Величие и ограниченность теории Фрейда.- М.: ООО “Фирма “Издательство АСТ”, 2000.- С. 185-443.

51. Фромм Э. Может ли человек преобладать // Фромм Э. Ради любви к жизни.- М.: “Фирма “Издательство АСТ”, 2000.- С.189-399.
52. Фромм Э. Ради любви к жизни // Фромм Э. Ради любви к жизни.- М.: ООО “Фирма “Издательство АСТ”, 2000.- С. 21-188.
53. Фромм Э. Человек для себя // Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя / Пер. с англ. Д.Н. Дудинский.- Мн.: ООО “Попурри”, 1998.- С. 367-667.
54. Хайдеггер М. Мысли. Постулаты. Афоризмы. Философские интерпретации. Тезисы.- Мн.: “Современное Слово”, 1998.- 384 с.
55. Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник / За ред. Б. Кухти.- Львів: Кальварія, 1997.-288 с.
56. Черная Л. Коричневые диктаторы (Гитлер, Геринг, Гиммлер, Геббельс, Борман, Риббентроп).- Ростов н/Д.: “Феникс”, 1999.- 480 с.
57. Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Т.2. Всемирно-исторические перспективы.- Мн.: ООО “Попурри”, 1999.- 720 с.
58. Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Т.1. Образ и действительность.- Мн.: ООО “Попурри”, 1998.- 688 с.
59. Юнг К.Г. Борьба с тенью // Юнг К.Г. Избранное.- Мн.: ООО “Попурри”, 1998.-С.53-64.
60. Юнг К.Г. Нераскрытая самость // Юнг К.Г. Избранное.- Мн.: ООО “Попурри”, 1998.-С.65-140.
61. Яровицкий В. 100 великих психологов.- М.: Вече, 2004.- 432 с.
62. Ясперс К. Духовная ситуация времени // Ясперс К. Смысл и назначение истории.- М.: Республика, 1994.-С.288-418.
63. Ясперс К. Истоки истории и ее цель // Ясперс К. Смысл и назначение истории.- М.: Республика, 1994.-С.28-286.

SUMMARY

Vehesh I. Theory of a “mass society” in the modern political science.

In this article author explains the meaning of a “mass society”, it’s main components and types. Analysing the works of the well-known researchers of a “mass society” (H. Ortega-i-Gasset, K. Jaspers, E. Fromm) author tries to find out the reasons of the rise of a “mass society” and to select it’s typical features. Author also shows the giant role that a “mass society” plays for the support of the totalitarian regimes. On the base of the works of such famous researchers of a “mass society” as H. Arendt and W. Raich author makes a conclusion that a “mass society” is one of the main aspects of the rise of the totalitarianism. Article gives examples of the methods of influence on the masses of such a totalitarian leaders as A. Hitler, J. Gebbels, B. Mussolini and J. Stalin. “Mass society” is a dangerous phenomenon of the XXth century and in our time and the task of a mankind is to control it.

Н.СКОБЛИК